

IJI NGWAA ZIPUTA USORO MWUBE OKWU METUTARA IKU MKPURU NA IWE IHE UBI N'ALA IGBO.

Chikodi Dympna Onyegiri
Center for Igbo Studies,
University of Nigeria, Nsukka
E-mail : Chikodiri.onyegiri@unn.edu.ng
Phone Number: 08038870826

Umjedemede

Nchocha a bu ileba anya n'iji ngwaa ziputa usoro mwube okwu metutara iku mkpuru na iwe ihe ubi n'ala Igbo bu nke kwesiri ka e leba ya anya n'oge ugbo a. A na-ahuta na otutu ndi Igbo e leghaala ihe gbasara oru ugbo anya ma gbasoo ihe ndi ozo dika izu ahia, iru oru bekee nakwa iga biri na mba ofesi kari. N'ih i nke a otutu ndi Igbo a maghikwa mkpuruokwu ndi mebere oru ugbo. Mbunuche nchocha a bu isite n'isiokwu a weputa ngwaa ndi mebere mkpuruokwu ndi metutara akwukwo nri, mkpuru akuku, orunamba nakwa ihe ndi ozo metutara ha. Oru ugbo metutara ngalaba dika iku azu, izo okooko, ikpa anumanu dgz. Ma nchocha a gbadoro ukwu n'ihe ndi a na-ako n'ubi. Iji mee ka nchocha a wee zuo okè n'omumu mkpuruokwu n'asusu Igbo nakwa amumamu asusu gbaa gburugburu, ufodu mkpuru akuku ndi e lebara anya na nchocha a gunyere inine, ugu, gbolodi, anara d.g.z. Imata ihe gbasara mkpuru akuku ndi a di okè mkpa n'ih i na o ga-eme ochocha ka o mata ngwaa nke o ga-eji ruo oru ya. Site na nchocha a, a choputara na ndi Igbo na-ako otutu mkpuru akuku ma na-ewetakwa ha n'ubi n'oge owuwe ihe ubi. E lebaraanya na ngwaa ikò ihe nakwa ngwaa ihe ubi. E gosiputara ngwaa ndi a n'ahiriokwu ebe ha no n'onodu na-egospita ndimechaa, mmeugbu na nganihu. A gbasoro ezi usoro nke nchoputa na nsekasi wee ruo oru na nchocha a. Site na nke a, e mere ka ihe niile banyere nchocha a nakwa usa e nwetara na ya wee anya. Site na nchocha a, a na-atunye arò ka e lebane anya n'ihe gbasara ngwaa n'akuku Igbo ndi ozo iji kwalite ihe gbasara akuku ngwaa ndi ozo n'Igbo. Nke a ga-enye aka ikwalite ihe gbasara ngwaa nakwa asusu Igbo gbaa gburugburu.

Okpurukpu okwu: oru ugbo, mkpuru akuku, ngwaa, iku na owuwe

1. Mkpòlite

Iku mkpuru na iwe ihe ubi bu okpurukpu ihe abuo mmadu na-eme dika o si gbasata oru ugbo. N'akwukwo nsò dika o di na (Gen. 3:17), Chineke gwara Adam " n'ih i na igewo ntì n'olu nwunye gi, i wee rie mkpuru sitere n'osisi ahù, nke m nyere gi n'iwu banyere ya, si, gi erila mkpuru sitere na ya: ihe a na-abu onu ka ala bu n'ih i gi, n'ih e mgbu ka i ga-eri ihe sitere na ya ubochi niile nke ndu gi". Malite n'oge a, mmadu n'otu uzo maobu uzo ozo na-adabere n'oru ugbo maka inweta ihe o ga-eri. Mputara n'oru ugbo emeela ka e nwee ulò oru di iche iche na-aruputa ihe na-enyere ndu aka n'ih i na ihe ha ji aru oru sitere na'ih e a kuru nakwa ihe e weputara n'ubi. Iko oru na owuwe ihe ubi bu nke onye o bu la n-eme n'agbanyeghi ebe onye si, agburu, okpukpere maobu asusu. Dika o si di, iko oru na owuwe ihe ubi bu nke a na-ahuta n'ala Igbo niile gbaa gburugburu.

Nkwa maka ala Igbo. Ndi Igbo bu agburu sitere na owuwa anyanwu nke ala Najiria. Ha bi n'obosara ala nke di ihe dika maili puku iri na isii ma nwekaa onu ogugu mmadu nke di nde iri abuo. Oke ala ha malitere n'ugwu Diobu n'Enugwu Ezike rue Ehugbo maobu Aròchukwu. Steeti asaa mebere ha gunyere, Abia, Enugwu, Ebonyi, Rivas, Imo, Anambra na Delta. Ndi agbata obi ha gunyere Igalala, Idoma, Ukelle, Ekajuk, ijo, Ogoni, Ibibio, Efik, Edo, Isokos, na Urobo. Ndi Igbo nwere ezigbo ala nke na-emeputa nri. Ha na-ako ji, akpu, ede, okwuru nakwa akwukwo nri di iche iche. Oru nka e ji mara ha bu ikpu uzu, ikpa nkata, ikpu ite, itu ihe dgz. E nwere ndoro ndoro gbasara ebe ndi Igbo siri bja n'ih i na a maghi kpomkwem gbasara nke a. Ma otu ihe dorò anya bu na ebe o bu na ndi Igbo nwere omenala nke a putara na ha nwere ebe ha si puta.

Iganihu na nchocha a, a ga-ebu uzo lebane anya n'ih e ndi e dere ede banyere ikunye na owuwe ihe ubi. O ga-enyere anyi aka ichoputa etu ndi mmadu siri huta ya n'akuku di iche iche. Iebanye anya n'ih e odide ndi a ga-enyere anyi aka ihu ka ndi ode ndi ma banyere oru ugbo siri huta ihe gbasara olu ugbo nakwa mkpuru akuku ndi a na-ako n'ime ya dika: ose(pepper), anyara(garden egg), ugu(fruited

pumpkin), ede(cocoa yam), egbusi(melon), ọka(maize), akidi(cowpea), inine(spinach), ji(yam), akpu(cassava) dgz. Dika anyi ga-ahụ na nchọcha a, mkpuru akuku ndi a nakwa ndi ozo bu ndi a na-akoputa n'ala Igbo. Nchọcha a ga-amalite site n'ideputa mkpuru akuku ufodu ndi Igbo na-ako. Ebe ha na-akoputa ihe ndi a maka iji ha mee nri, a na-echekwaba ufodu maobu ree ha ere maka igboro ha mkpa di iche iche.

N'oru ugbo, iko oru na-ebu uzo tupu owuwe ihe ubi. N'ih nke a, nchọcha a ga-ebu uzo lebanye anya na ngwaa ndi mebere iku ihe ubi tupu e lebanye anya na ngwaa ndi mebere owuwe ihe ubi. Mgbe e deputachara ngwaa ndi a, a ga-ahazi ha dika e siri gosiputa ha n'okuku nakwa owuwe ihe ubi.

2. Ntuleghari Agumagu

Nri bu ihe kacha di mkpa na ndu mmadu. A naghijaju yaaju ma nri o bu ihe kacha mkpa na ndu mmadu? Ngwa ngwa amuputara nwa n'ua o ga-amalite icho nri. Mkpa nri di mere ka a na-ako oru ma na-enwekwa owuwe ihe ubi. Site n'okike uwa dika o di na (Gen, 3:17), mmadu malitere icho uzo o ga-esi di ndu. Ihe mbu nke kacha mkpa o ga-eji di ndu bu site na nri. Ndi odee dika Aiyegbayo, Joy na Adeyanju (1983:1) sirij "A maara nwoke mbu dika onye ngaghari na-agaghari dika onye na-achọ nri site n'otu ebe gaa n'ebe ozo. O bu onye na-achikota nri dika mkpuru osisi, mkpuru akuku, akwukwo nri, na mgborogwu nke osisi na - eto n'ime ohia. Ngaghari nke nwoke mbu a site n'otu ebe gaa n'ebe ozo ebe o na-achọ nri gosiri na nri di oké mkpa na ndu mmadu". Ha gakwara n'ihu ma kwaa na nri bu ihe di mkpa nke mmadu obula chorọ. O buru na oka n'onu Ogugu nke mba obula bu ndi aguu na-agu, mmadu ndi a agaghij enwe ezi ahujike. O buru na ha nwere nri zuoro ha, onodu ahujike ha, echiche ha nakwa onodu akunuba ha ga-abu nke e wulitere. Ibi ndu nke ahujike zuru oké putara na mmadu ga-etinyeriri aka n'iru oru ugbOkaro (2010) kwuru na mmadu hutara ya dika ihe di mkpa wee tinye onwe ya n'iru oru ugbo, ikpa anumanu na iko oru iji hu na o nwetara nri ubochi ma zuo onu ogugu nke mmadu na-abawanye. Erebor (2003) kwadoro nke a ma kwaa na iko ugbo metutara otutu ihe nke gunyere isuchasi ala, isu ya oku, izakoba ihe e suru oku, ikonye mkpuru oru maobu ogba, itinye mkpuru akuku, itinye nri ala nakwa irucha ya ahijia. Ikowami nke a dika o siri metuta akwukwo nri, Encyclopedia Britannica (2005) kwuru na otutu akwukwo nri bu nke a na-etinye n'ala ebe ha ga-eto maka oriri. Ntakiri n'ime ha bu nke a na-akonye ebe ha ga-adij too e wee zogharja ha n'ubi.

Ikonye ihe n'ala bu otu n'ime ihe kacha di mkpa n'oru ugbo. Iji kwado nke a, Emedo na Emedo (1989) mere ka a mata na igba mkpuru di mma ya na ikonye ihe oriri n'ala. Na nkwa nke ha, igba mkpuru gunyere ohere e nyere n'etiti mkpuru akuku na ibe ya, ubochi a ghara mkpuru, otu mkpuru akuku si eto, ebe a ghara mkpuru akuku na ihe a na-eme na ya, iroputa ya na itinye ya n'ubi. Odee bu Iwena (2012) kwenyere na ime ka e jikota nri n'ogogo di elu, a ga-eji ngwa igwe sucha ala, koo ala ubi, ma rucha ya ahijia kama iji naanij ogu maobu mma eme nke a. Itinye aru n'okwu ya, Emedo na Emedo (2012) kwuru mkpa o di maka itinye nri ala zuru oké na mkpuru akuku. Ha kwenyere na nri ala ga-enyere ihe akuru n'ubi aka inweta nri zuru oké ma mekwara nke oma. Nke a mere ha jiri kwuokwa na o kwesiri ka a kunye mkpuru akuku obula ka o siri kwesi. Na nkwa Emedo na Emedo (2007), iku mkpuru me ka nri gbooo kasaa. Usoro ndi a gunyere iji ngwa igwe ogbara ohu, itughari ala ebe a na-ako oru, itinye otutu mkpuru n'ubi n'otu oge, ya na ihe ndi ozo dika gogmenti inye nkwardo ego, inwe ike chekwaba ihe a wetara n'ubi, ime nchọcha maka usoro ohuru di ichka o si kwesi gunyere itinye mkpuru ole kwesiri n'ala, ma nyekwa ohere kwesiri n'etiti mkpuru akuku obula na ibe ya. Ikowami ya, Uguru (1982) kwuru na ufodu mkpuru akuku kwesiri ka e tinye ha n'ime ala, ebe ufodu kwesiri ka a ghasaa ha n'elu ala ubi iji mee ka omee nke oma karja. Nwaeze (2004) kwara gaa n'ihu mkpa o di iwebata udidi usoro iko oru ugbo di iche iche bu nke ga-ee iche, inwe mmiri ozuzo zuru oké, igbochi na imemila ihe na-eripia ihe a koru n'ubi, udidi ala, ogogo ekpomoku na iju oyi, ogogo nnu di n'ala, iwebata ije ozi nke ndi na-enye ndi oru ugbo nkuzi bu ihe ndi ga-enye aka n'oru ugbo nke ukwu. Asunna (1993) kwenyere na udidi mkpuru akuku obula nakwa anumanu nwere orja nke ha. Nke a kpatara emeputaghij ihe nke oma maobu onwu nke ihe ndi a. Ihe na-akpata orja ndi a bu nje nke bekee kporo fongai, vauros, baktiria, protozua nakwa nematodu.

N'ime ka a mata mkpa o di bu idebe mkpuru akuku rue mgbe owuwe ihe ubi, Erebor (2003) turu aro maka inwe mgba mmiri n'ebe mkpuru akuku di iji mee ka ha nweta ihe kwesiri rue mgbe owuwe ihe ubi. Nke a ga-eme ka ha too ma mja nri nke oma. Owuwe ihe ubi gbasara iwebata mkpuru akuku n'ala

ma buga ha n'ahia ebe a ga-ere ha. Ikwukwa maka owuwe ihe ubi, akwukwo okowa okwu Oxfodu kowara na owuwe putara iwekota ihe a ruru, ma gbadosie ukwu ike na o bu mmadu iri ihe o koru. N'ebe a o na-ekwu maka idogbu n'oru na ikunye mkpuru. Ozo dika Emebo na Emebo (2012) kwuru na owuwe ihe ubi bu oge mmadu iwekota ihe o kuru, kpachapuru ya anya ma chekwaa ya. Emebo na Emebo (1989) kwuru na owuwe ihe ubi bu oge a na-ewekota mkpuru ihe ubi ndi kara aka ma chekwaba ha maka oriri maobu orire. Dika Seidman (2006) siri kowaa na oge okochi na-adi mma maka iwekota ihe ubi iji gbochie mkpuru ihe ubi idi mmiri mmiri nke ga-eme ka o mebie ngwa.

Dika o si kwesi ma buru atumatu okachamma maka owuwe ihe ubi, Kwam, Lam na Ofoefuna (2011) turu aro na o nwere otutu ihe ndi ozo kwesiri ime n'oru ugbo kariri iku mkpuru akuku na owuwe ihe ubi. N'echiche nke ha, e nwere mkpa ezi ngwa nchekwa na ndoba nri iji belata nri ila n'iyi na mmebi. Nke a mere na isiokwu ha gbadosie n'owuwe ihe ubi ma tuo aru inwe ezi nchekwa nri ka nke a gasiri. Ha weputara uzo nchekwaba nri nke gunyere ichekpo n'anwu, itinye n'igwe nju oyi, itinye n'iko, icha oku dgz. Odee ozo bu Ndu (1998) deputara mkpa o di bu ichekwa nri nke gunyere ibelata uko nri, ime ka nri di n'oge abughi oge ya, irite uru nri ndi na-emebi emebi, ime ka onye oru ugbo nweta ego site n'ire mkpuru akuku ndi a n'oge uko.

3. Ajuju Nchocha

N'ime ka oru nchocha a nye ihe a choru, e nwere ufodu ajuju ndi ga-enyere anyi aka nwachaputa ihe a choru n'ime nchocha a. Ajuju ndi a gunyere:

- i. Olee ngwaa ndi metutara iko oru n'ala Igbo?
- ii. Kedu ka a ga-esi ji ngwaa ziputa mkpuru akuku nri ndi a na-aku n'ala Igbo?
- iii. A puru iji ngwaa mme ugbu a, ngwaa ndimechaa na ngwaa nganihu ziputa mkpuruokwu metutara mkpuru akuku na owuwe ihe ubi n'ala Igbo?

4. Usoro Nchocha:

N'oru nchocha a, a gbasoro usoro ga-enye aka ihu na e nwetara ihe ndi a ga-eji nwatazu ozi. A kowara ala Igbo dika obu isi e jiri kwaba okpu na nchocha a. O bu ya bu obodo nke e lebanere anya. A guru akwukwo ndi derela otutu ihe gbasara oru ugbo nakwa mkpuru akuku di iche iche. Site na ya ka anyi ji horo ndi di anyi mkpa maka iweputa ihe a choru na nchocha a. Ndi na-aru oru ugbo nyekwara aka ma nye ntuziaka n'itinye ngwaa metutara nke obula dika o siri kwesi. N'ikpeazu, a horo mkpuru akuku ndi e jiri mee nchocha ma leba anya na ngwaa dabara adaba na ha. Ngwaa ndi a bu nke e weputara tensi mme ugbu a ha, ndimechaa nakwa nganihu ha.

5. Ngosi na Nnyocha Data:

Ihe gbasara ikunye mkpuru nakwa owuwe ihe ubi bu uzo obibi ndu ndi Igbo. O bughi maka na ihe abuo ndi a bu mmebere oru ugbo, kama o bu ihe abuo mere ndu ndi Igbo ka o zuo oke. Nke a mere e nwere ngwaa di iche iche e ji akowa ihe omume di iche iche a na-eme n'ime ha. Anyi ga-elenye anya na ngwaa ndi ahụ mebere ihe di iche iche a na-eme n'oru ugbo. Anyi ga-eji isiokwu ndi a mee nchoputa ha.

5.1. Ngwaa ndi metutara iko oru n'ala Igbo.

Ngwaa dika nkowa ya siri di putara okwu na-egosiputa ikpa agwa. Ihe omume obula nwere ngwaa iji kowaa ihe o na-aru. Oru ugbo n'otu aka ahụ nwekwara ngwaa ndi na-egosiputa ihe a na-eme oge obula. Ndi a bu ngwaa ufodu metutara iko oru dika o di n'ala Igbo:

- a. izo--"to plant"
- b. Idu - - "to plant"
- ch. Iku - - "to plant"
- d. Igha - - "to spread"
- e. Iso - - "to sow"

5.2. Iji ngwaa ziputa nkenudi mkpuru akuku nri ndi a na-aku n'ala Igbo.

A ga-eji ngwaa ziputa nkenudi mkpuru akuku nri ndi a na-aku n'ala Igbo. N'ebe a, a ga-eji ngwaa gosiputa mkpuru okwu dabara adaba a na-eji eziputa mkpuru akuku kwesiri iso ya.

a. Izo nakwa Idu: e ji ngwaa ndi a eziputa ikunye mkpuru akuku dika, inine(spinach), gborodi(water leaf), onugbu(bitterleaf), akwukwo anyara(garden egg), tomato, ose(pepper), dgz.

b. Iku: e ji ngwaa iku eziputa itinye ihe ndi banyere mkpuru akuku n'ala Igbo. O na-abukari ihe nwere mkpuru buturu ibu ka a na-aku. A na-aku mkpuru akuku ndi a aku, oka, akidi, ugba, egwusi, ugu dgz. ch. Igha - e ji ngwaa igha eziputa usoro itinye mkpuru akuku ndi a n'ala n'ala Igbo.

Mkpuru akuku ndi a na-agma agha bu ndi mkpuru ha pere mpe nke ukwu.

Mkpuru akuku ndi di otu a gunyere: mkpuru ose, mkpuru inine, mkpuru anyara, mkpuru tomato, mkpuru okwuru dgz.

d. Iso: iso nwekwara udidi mkpuru ihe ubi nke o na-eziputa. O bu ihe ndi na-eruputa mba ka a na-esonye n'ala. Ngwaa iso na-eziputa itinye ihe ndi a n'ala, ji(yam seedlings), ede(cocoa yam), ona(bitter yam).

5.3. Iji ngwaa mmecha, ngwaa mme ugbu a maobu ngwaa nganihu ziputa mkpuru akuku na owuwe ihe ubi n'ala Igbo.

N'ebe a, anyi ga-eziputa etu a puru iji ngwaa ndimechaa, ngwaa mme ugbu a na ngwaa ndinihu wee gosiputa ihe gbasara okuku mkpuru n'ala Igbo. Ahirjokwu ndi a na-eziputa ngwaa izo na idu dika o di na ndimechaa, ndi ugbu a na nganihu.

5.3.1 Ahirjokwu ndi a ga-eziputa ngwaa "izo" na "idu"mkpuru akuku ubi dika o di na ndimechaa, mme ugbu a na nganihu gunyere ndi a : iweputa izo na ndimechaa,

a. Ndimechaa.

- i. Eze zoro/duru inine
- ii. Eze zoro/duru mgbolodi.
- iii. Eze zoro /duru anara.
- iv. Eze zoro/duru tomanto.
- v. Eze zoro /duru ose.

Mputara Bekee

- Eze planted spinach
Eze planted water leaf
Eze planted garden egg
Eze planted tomatoes
Eze planted pepper

b. Ka anyi ziputa iweputa ngwaa " izo" na mme ugbu a:

Mme ugbu a.

- I . Eze na-azo /adu inine.
- ii. Eze na-azo /adu mgbolodi.
- iii. Eze na-azo /adu anara.
- iv. Eze na-azo /adu tomanto.
- v. Eze na-azo/adu ose.

Mputara Bekee

- Eze is planting spinach
Eze is planting water leaf
Eze is planting garden egg.
Eze is planting tomatoes
Eze is planting pepper.

ch. Ka anyi ziputa iji ngwaa ndinihu ziputa mkpuru akuku n'ala Igbo.

Ngwaa ndinihu.

- i. Eze ga- azo/adu inine.
- ii. Eze ga-azo /adu mgbolodi.
- iii. Eze ga-azo /adu anara.
- iv. Eze ga- azo/adu anara.
- v. Eze ga-azo /adu ose.

Mputara (Bekee)

- Eze will plant spinach
Eze will plant waterleaf
Eze will plant waterleaf
Eze will plant anara
Eze will plant pepper.

5.3.2. Ka anyi lebaa anya ka o si gbasata ngwaa mkpuruokwu

Iku-"to plant" ka anyi hu mmebere ya ba na etu o si eziputa ndimechaa, ndi ugbu a na nganihu.

a. Nziputa ndimechaa ngwaa - Iku "to sow"

Ngwaa ndimechaa.

- i. Ha kuru oka
- ii. Ha kuru akidi
- iii. Ha kuru ugba.
- iv. Ha kuru egwusi.
- v. Ha kuru ugu.

Mputara - Bekee

- They sowed maize
They sowed cowpea
They sowed castor oil
They showed melon
They planted fruited pumpkin

b. Nziputa mme ugbu a nke ngwaa - Iku " to sow/to plant"

Ngwaa mmeugbu a.

- i. Ha na-aku oka.
- ii. Ha na-aku akidi
- iii. Ha na-aku ugba.
- iv. Ha na-aku egwusi.
- v. Ha na-aku ugu.

Nziputa ngwaa nganihu nke iku "to sow /plant)

Mputara - Bekee

- They are sowing/planting maize
- They are sowing/planting cowpea
- They are sowing /planting castor oil.
- They are sowing /planting melon
- They are sowing /planting fruited pumpkin

Ngwaa nganihu.

- i. Ha ga-aku oka.
- ii. Ha ga-aku akidi.
- iii. Ha ga-aku ugba.
- iv. Ha ga-aku egwusi.
- v. Ha ga-aku ugu.

Mputara - Bekee

- They will sow/plant maize
- They will sow/plant cowpea
- They will sow /plant castor oil
- They will sow /plant melon
- They will sow/plant fruited pumpkin

5.3.3. Ileba anya na ngwaa metutara "igha" mkpuru. Anyi ga-eweputa ngwaa ndi a n'udidi ngwaa na-eziputa ndinazu, ndjugbu a na ndimechaa.

a. *Iweputa ngwaa nke a na ndimechaa*

Ngwaa ndimechaa.

- i. Amaka ghara mkpuru okwuru
- ii. Amaka ghara mkpuru inine.
- iii. Amaka g g ghara mkpuru anara.
- iv. Amaka ghara mkpuru tomato.
- v. Amaka ghara mkpuru ose.

Mputara - Bekee

- Amaka planted okra seed
- Amaka broadcasted spinach grain
- Amaka broadcasted garden egg seed.
- Amaka broadcasted tomato seeds.
- Amaka broadcasted the pepper seeds.

b. *Iziputa ngwaa mme ugbu a nke ngwaa "igha"*

Ngwaa mme ugbu a.

- i. Amaka na-agma mkpuru okwuru.
- ii. Amaka na-agma mkpuru inine.
- iii. Amaka na - agha mkpuru anara.
- iv. Amaka na-agma mkpuru tomanto.
- v. Amaka na-agma mkpuru ose.

Mputara - Bekee

- Amaka is broadcasting okra seed
- Amaka is broadcasting spinach grain
- Amaka is broadcasting garden egg seed
- Amaka na-agma mkpuru tomatoes
- Amaka is broadcasting pepper seeds

ch. *Iziputa ngwaa, nganihu*

Ngwaa nganihu.

- i. Amaka ga-agma mkpuru ose.
- ii. Amaka ga-agma mkpuru inine
- iii. Amaka ga- agha mkpuru anara.
- iv. Amaka ga-agma mkpuru okwuru.
- v. Amaka ga-agma mkpuru tomato.

Mputara - Bekee

- Amaka will broadcast pepper seed
- Amaka will broadcast spinach seed
- Amaka will broadcast garden egg seed.
- Amaka will broadcast okra seed
- Amaka will broadcast tomato seeds.

5.3.4. Ileba anya na ngwaa "iso"

a. A ga-eweputa ngwaa ndimechaa, ngwaa mme ugbu a nakwa ngwaa nganihu nke "iso" n'ebe a.

Ngwaa ndimechaa

- i. Diji soro ji.
- ii. Diji soro ede.

b. Ngwaa mme ugbu a.

- i. Diji na-eso ji.
- ii. Diji na-eso ede.

Mputara Bekee

- Diji sowed yam
- Diji planted cocoa yam

Mputara - Bekee

- Diji is planting yam.
- Diji is planting cocoa yam.

ch. Ngwaa nganihu.

- i. Diji ga-akọ ji.
- ii. Diji ga-akọ ede.

Mputara - Bekee

- Diji will plant yam
- Diji will plant cocoa yam

5.3.5 Ngwaa ndi metutara owuwe ihe ubi. Dika anyi siri kowaa na mbu na ikunye ihe ubi na-ebu uzo tupu owuwe ihe ubi. N'ih i nke a dika anyi kowasiri ngwaa ndi metutara ikonye ihe ubi, ka anyi leba anya na ngwaa ndi metutara owuwe ihe ubi.

Ngwaa ndi a gunyere:

- a. Igho - to pluck
- b. Igwu-to dig.
- ch. Ikpa - to cut out
- d. Ibu - to uproot
- e. Ikecha/ igbacha - to extract

5.3.6. Ikewa ngwaa owuwe ihe ubi dika akuku ubi e ji ya eweputa. Ngwaa ndi a gunyere:

- a. Igho metutara mkpuru akuku ndi a : okwuru, akidi, ugba, ose, anara d.g.z.
- b. Igwu metutara igwu ji, ona, d.g.z
- ch. Ikpa metutara ikpa akwukwo anara, ikpa gbordi, ikpa onugbu, ikpa mkpuru akwu d. g. z
- d. Ibu metutara ede, akpu, dgz
- e. Ikecha metutara oka, ugba,

5.3.7. Iziputa ngwaa "ikpa" dika mme ugbua, ndimechaa na nganihu n'asusu Igbo.

1. *Nziputa mme ugbu a dika o di na ngwaa "ikpa" :*

- a. Ha na-akpa anara - They are plucking garden egg
- b. Ha na-akpa gbordi - They are plucking water leaf.
- ch. Ha na-akpa inine. - They are plucking spinach
- d. Ha na-akpa ugu - They are plucking fruited pumpkin
- e. Ha na-akpa onugbu - They are picking bitter leaf

2. *Nziputa ndi mechaa dika o di na ngwaa "ikpa"*

- a. Ha kpara anara. - They plucked out garden egg
- b. Ha kpara gbordi. They plucked out waterleaf
- ch. Ha kpara inine. They plucked out spinach
- d. Ha kpara ugu. They plucked out fruited pumpkin
- e. Ha kpara onugbu. They plucked out bitter leaf.

3. *Nziputa nganihu dika o di na ngwaa "ikpa"*

- a. Ha ga-akpa anara. They will pluck garden egg
- b. Ha ga-akpa gbordi - - They will pluck garden egg
- ch. Ha ga-akpa inine. They will pluck spinach
- d. Ha ga-akpa ugu. They will pluck fruited pumpkin
- e. Ha ga-akpa onugbu. They will pluck bitterleaf

6. Ntosasi Nchocha

Ndi Igbo na-amalite usoro inweta nri site na ikonye ihe n'ala, nke a na achikota n'oge owuwe ihe ubi nke ihe okuku ndi a. E nwekwara udiri ngwaa e ji eziputa ikonye ihe na owuwe ihe ubi obula. Oge a na-akọ oru a na-eji ngwaa dika iku, izo, idu were eziputa mkpuru akuku ndia; inine, gbordi, ose, onugbu. A na-eji ngwaa ndi a eziputa ihe a choro ihoputa ma tinye n'ala ebe a kwadebere maka ya. Anyi ga-amata na mkpuru ihe ubi ndi a e deputara anaghi eto ka ukwu osisi. Ha na-etote n'oke. A na-eji ngwaa "igha" maka mkpuru akuku ndi di nta n'anya nke ukwu. N'ih i ntakiri ha di, o bu naani site na ighasa ha aghasa ka a ga-eji tinye ha n'ala. A na-eji ngwaa iso eziputa itinye mkpuru ji maobu ede n'ala. N'ih i na mkpuru akuku ndi a buru ibu ma ga-ewekwa ike iji tinye ha n'ala.

Ihe ikpeazu a na-eme n'ikoputa nri n'ubi bu owuwe ihe ubi. Ndi Igbo nwere ngwaa ndi ha ji eziputa owuwe ihe ubi. Ufodu ngwaa ndi a gunyere igho, ikpa, igwu nakwa ibu. A na-eji ngwaa igho maka

ighota mkpuru ubi ufo du ndi a; okwuru, akidi, ose, ugba, bu ndi na-enwe mkpuru n'ime. Ngwaa igho na-eziputa na mmadu puru iga n'ebe mkpuru akuku ndi a di ma were mkpuru ha. Ngwaa ikpa bu maka ihe ubi ndi dika akwukwo anara, gbolodi, inine, ugu na onugbu. Ihe ndi a bu akwukwo nri, o bukwa ikpa bu ngwaa e ji eziputa owuwe ihe ubi ndi a. A na-ata akwukwo anara ata ma na-atakwa mkpuru ya ma o bu were ya sie nri. Mgbe a biala n'iwekota akwukwo anara bu mgbe a na-eji ngwaa bu ikpa eziputa owuwe ya. Otú o Sila di e nwere ike iji ngwaa ibe were nochite anya ngwaa ikpa. Ma agaghi ewebata ibe n'ihe dika onugbu maobu akwukwo anara n'hi na ngwaa nke a adabaghi beluso ma a choro igbuchanata ya. Ngwaa igwu bu maka igwuputa ji n'ala. N'hi na oge owuwe ihe ubi, mba ha rutere bu nke a na-ejisi ike eweputa n'ala site n'iji ngwu ala mma maobu mbazu wee gwumie ala ma weputa ya. A na-eji ngwaa ibu maka iweputa ede n'ala. N' ihi na mba ede na-erubanye n'ime ala bu nke a na-eji ike eweputa dika a na-abu mgborogwu osisi.

7. Nchoputa

Nchocha a bu nke e mere na-egosiputa na ndi Igbo elegharaghi oru ugbo anya. Ha di ike n'ime nke a. Ha nwere oge iji tinye ihe ubi n'ala nakwa oge iji weputa ya. Ha na-akwado nke oma maka ihe abuo ndi a. Iji ngwaa di iche iche gosiputa ikonye ihe ubi nakwa owuwe ihe ubi bu iji ziputa itinye uchu ha n'ebe oru ugbo di. Nke a na-egosiputakwa ozọ na oru ugbo bu otu n'ime ihe ndi ha ji hiwe isi n'obibi ndu ha. O na-egosiputakwa ndi Igbo dika ndi na-agba mbọ ma dikwa ike.

8. Nchikota na Mmehi

Nchocha a e mere anaghi akowa na o metutara aka na ihe niile gbasatara ikonye na owuwe ihe ubi n'ala Igbo. Ihe anyi gbaliri ime bu ilebanye anya n'udidi ngwaa nke metutara ikonye ihe ubi nakwa owuwe ha. Nchocha nke a anyi nwere ike ime ga-abu ezi mkpali nye oguu ime ka o gaa n'ihu ma mee nchocha maka ngwaa. Ngwaa ndi ozọ metutara ikonye na owuwe ihe ubi bu nke anyi enweghi ike imetu aka. O nwekwara ike ikpali ndi ozọ ma nke ekwe na-aku n'amumamu Igbo imekwa nchocha banyere ihe ndi ozọ dika ndi e ji aru oru ugbo, nchekwaba ihe a koputara n'ubi, ire ha n'ahia bu ihe ndi a konyere n'ala ma weputa bu nke nchocha a elenyeghi anya.

Edemsibia

- Aiyegbayo, J. T., Joy, D. C. & Adeyanju, S. A. (1983). *Introductory to tropical agricultural science*. London: Evans brothers Press.
- Emedo, A.B.C. & Emedo, G. A. (1989). *Comprehensive agricultural science*. Ontisha: Diamond Publishers.
- Emedo, A.B.C. & Emedo, G. A. (2007). *Course companion on agricultural science*. Onitsha: Think-Thank Publishers
- Emedo, A.B.C. & Emedo, G. A. (2012). *New comprehensive agricultural science for west African secondary school*. Anambra: Think-Thank Educational Publishers.
- Encyclopedia Britannica (2005). Deluxe Edition C-D ROM series.
- Erebor, G. (2003). *Comprehensive agricultural science*. Lagos: A Johnson Publishers.
- Iwena, O. A. (2012). *Essential agricultural science*. Ikeja: Tonad Publishers.
- Kwan, L. P., Lam, E. Y. K. & Ofoefuna, J. O. (2011). *New biology*. Singapore: Marshal Cavendish International.
- Ndu, B. C. (1998). *Functional approach to biology for WASCE, JAMB and JAMB PLOY*. Onitsha: Midfield Publishers.
- Ndu, F. O. C., Asun, P. & Aina, J. O. (1993). *Senior secondary biology 1*. Lagos: Longman Nigeria.
- Nweze, C. (2004). *Comprehensive biology for senior secondary schools*. Lagos: A John Publishers.
- Okaro, E. U. (2011). *New intensive agricultural science*. Onitsha: Elites Commercial Agency.
- Seidman, (2016). *Contested knowledge: Social theory today*. John Wiley & Sons.
- The holy Bible: New King James version (1997). London: Darton, Longman & Todd.
- Uguru, O. O. (1982). *A guide to practical agricultural science for schools and colleges*. Lagos: Macmillan Education.